

EL RETAULE GÒTIC DE VILOBÍ D'ONYAR, ORIGINARI DE LA CATEDRAL DE GIRONA

PER

FRANCESCA ESPAÑOL i BERTRAN

L'any 1936 va destruir-se un retaule gòtic dedicat a Santa Margarida que es custodiava a l'ermita de la mateixa advocació a Vilobí d'Onyar (Girona)¹ (Fig. 1). A pesar d'aquesta malaurada circumstància, la historiografia ha pogut tenir en compte l'obra, mercès a unes antigues fotografies de l'Arxiu Mas de Barcelona². Són les mateixes que ens serviran ara per defensar, per al retaule, un origen distint d'aquell que és acceptat comunament pels historiadors. El políptic dedicat a Santa Margarida l'integren un total de cinc taules, la central quelcom més ampla que les restants. Les escenes es distribueixen en dos nivells superposats: els episodis de la llegenda hagiogràfica de Santa Margarida (un total de quatre), ocupen la totalitat dels carrers laterals³, la taula

¹ J. SUTRA VIÑAS, "El retablo de Santa Margarita de Vilobí d'Onyar", *Revista de Gerona*, 33, 1965, pp. 25-32. J. MARQUES, J. PUIGVERT, *El retaule de Santa Margarida de Vilobí*, Vilobí d'Onyar 1979.

² CH. R. POST, *A History of Spanish Painting*, v, Cambridge Mass. 1934, pp. 242-243, fig. 59. J. GUDIOL RICART, *Pintura gòtica*, ("Ars Hispaniae" IX) Madrid 1955, p. 24, fig. 2. N. DE DALMASES, A. JOSE PITARCH, *L'Art gòtic s. XIV-XV*, ("Història de l'Art Català" III), Barcelona 1984, p. 126. J. GUDIOL. S. ALCOLEA BLANCH, *Pintura gòtica catalana*. Barcelona, 1986, pp. 30-31, fig. 137. Per a un panorama sobre la pintura gòtica d'àmbit gironí durant el Tres-cents: P. FREIXAS I CAMPS, *L'Art gòtic a Girona, segles XIII-XV*, Barcelona 1983, p. 172 is.s.

³ Les escenes d'esquerra a dreta, començant per la zona inferior són les que segueixen: Olimbri manifesta la seva passió per Margarida; aquesta es presenta davant el prefecte, segueixen quatre episodis relatius al martiri, i clouen el cicle dues seqüències que manifesten la superioritat de la santa sobre el diable: en un cas el venç, en l'altra aconsegueix emergir del llom d'un drac, imatge d'aquest. Per a la iconografia del retaule, a propòsit de l'anàlisi del tema més emblemàtic de la llegenda de Margarida: R. ALCOY. "El descensus ad inferos de Santa Margarita", *D'Art*, 12, 1986, pp. 127-157.

central, en canvi, està presidida per un Calvari en la zona alta, mentre que a la baixa hi figuren, agenollats, una dama i un cavaller que cal identificar com els donants (Fig. 2). Cadascuna de les composicions està aixoplugada per dobles arcades gòtiques, sobre les quals hi campegen escudets. S'alternen en ells dues armes distintes: en un cas es tracta de faixes, en l'altre, de la partició coneguda com a *emanché*, poc habitual dins l'armorial català⁴. Aquesta darrera es repeteix sobre el perpunt del donant.

És evident que la presència d'emblemes ajuda en molts casos a desxifrar la història d'una obra d'art, però en el cas que tractem, tot i l'abundància de signes familiars, l'intent d'establir algun tipus de nexa entre els hipotètics donants i els senyors de l'indret on va restar el retaule fins l'any de la seva destrucció, estava abocat al fracàs⁵. Com veurem, el políptic no va confeccionar-se per l'ermita de Vilobí que el servava l'any 1936. Va arribar a aquest edifici des d'un altre lloc i l'heràldica ha contribuït a esbrinar-ho. Com hem dit, una de les armes que hi apareix (la que pertany indubtablement al cavaller) és molt infreqüent dins l'àmbit català medieval. Igual que en el cas de la que correspon al llinatge de la dama, ignorem els colors però a pesar d'això, el seu caràcter inusual, esdevé un argument incontestable, com veurem, a l'hora de determinar la procedència exacta al retaule.

Una de les capelles obertes a la girola de la catedral de Girona, (Fig. 3), el sector més antic de l'edifici gòtic iniciat pels volts de 1312⁶, està dedicada a Santa Margarida i ocupa l'espai intermig entre la capella de Sant Vicenç i la dels Sants Màrtirs. Les notícies relatives a les distintes fundacions localitzades entorn del prebiteri d'aquesta Seu, permeten delimitar amb una certa seguretat per a l'obra de tot el sector un marge cronològic que va aproximadament de 1312 a 1332. En el decurs d'aquesta vintena d'anys van aixecar-se les capelles de sant Tomàs, santa Anastàsia, santa Úrsula, la dedicada al Corpus Christi i a la Transfiguració, i les de santa Anna, sant Vicenç, santa Margarida i els sants Màrtirs⁷. La capçalera de la catedral va quedar enllestida totalment poc després, i l'any 1347 es va dur a terme la seva consagració⁸. Les fundacions en

⁴ Vegi's: M. de Riquer. *Heràldica Catalana des de l'any 1150 al 1550*, Barcelona 1983, vol. I, p. 328.

⁵ S'interroga sobre aquest punt: R. ALCOY, op. cit. p. 145, nota 34. Nosaltres ja vàrem donar a conèixer la identificació dels donants i l'origen exacte del retaule, tot i que sense les argumentacions, que ara presentem, a: F. ESPAÑOL BERTRAN, "La catedral de Lleida: Arquitectura y escultura Trecentistas", a: *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes* (Lleida 1991), Lleida 1991, p. 200, nota 212. Id. "Clients i promotors en el gòtic català", *Catalunya Medieval* (catàleg d'exposició), Barcelona 1992, p. 224.

⁶ Publica els documents relatius a l'endegament del projecte: F. FITA I COLOMER. *Els Reis de Aragó y la Seo de Gerona*, Barcelona 1876, p. 102.

⁷ Sobre la dedicació de les capelles i la cronologia de les distintes fundacions, recull informació bàsica: J. CALZADA OLIVERAS, *Las claves de bóveda de la catedral de Gerona*, Barcelona 1985, pp. 25 a 39. L'obra d'aquest sector correspon a mestre Enric (mort ja el 1321), i a Jaume Faveran, segons atesta un document publicat per primer cop per: F. FITA I COLOMER, op. cit., pp. 102-103.

⁸ Publica els documents relacionats amb la traslació de les relíquies al nou altar major: F. FITA I COLOMER, op. cit., pp. 105-106.

aquesta primera etapa constructiva es deuen a promotors assenyalats. Hi estan compromesos membres de l'església gironina pertanyents a llinatges com els Rocabertí, Montrodon, Pau, Vilaric o Palau, segons revelen no solament les memòries antigues de la catedral sino l'heràldica present a les parets de les pròpies capelles⁹, i també laics com Dalmau de Pontós (†1321)¹⁰ o l'Alamanda d'Empúries de la qual parlarem tot seguit.

En el **Repertori alfabètic** del Sulpici Pontich s'identifica a la darrera com a vescomtessa, i esposa d'un Bernat de Cabrera amb el qual fou inhumada a la capella de Santa Margarida que havia fundat. La sepultura que ara no es conserva, era encara *in situ* quan el cronista va redactar les seves notes; mercès a això coneixem parcialment els termes de l'epitafi que hi figurava: *construi fecit Capella Beatae Margaritae et eius altare cum suis ornamentis*¹¹. El seguiment de la història de la capella ens proporciona una dada força posterior, igualment important per als nostres propòsits. Es tracta d'una resolució capitular de l'any 1564 mitjançant la qual es va concedir l'oportú permís a un particular per a posar bancs dins la capella, en aquell indret on abans, segons s'especifica, *hi havia hagut el retaule de Santa Margarida*¹². No se'ns indica res més de l'esmentat retaule, però sembla incontestable que si bé aleshores no es trobava al seu lloc primitiu, això no vol pas dir que s'hagués destruït. Tot el contrari. Probablement per raons d'espai i també per qüestions de moda va traslladar-se a un altre indret i tot fa pensar que el seu destí fou una ermita de la diòcesi gironina dedicada a santa Margarida: la de Vilobí d'Onyar.

Aquest gènere de trasllat que suggerim ha estat pràctica habitual sobretot en els grans edificis catedralicis, i ja s'ha argüït per explicar la presència a Manresa d'un retaule del gremi dels sabaters originari probablement de la catedral de Barcelona i pintat pels Bassa¹³. Si en aquest cas es tracta d'una hipòtesi, fonamentada això sí, però sense confirmació pel moment, en el cas del retaule de santa Margarida disposem d'un element incontestable per a autenticar-ho: l'heràldica.

La capella de la catedral de Girona ostenta una clau de volta afí a la seva dedicació: la presideix una de les imatges més emblemàtiques de la llegenda hagiogràfica de Margarida: el moment en el qual la santa emergeix del cos del

⁹ Vegi's *supra* la nota 7.

¹⁰ Aquest personatge no és altre que el diplomàtic d'igual nom, al servei de Jaume el Just, del qual no solament coneixem l'abast de la tasca desenvolupada davant la cúria avinyonesa quan el sobirà pretenia aconseguir un cardenal per als seus regnes, sinó l'inventari dels seus béns. Publica el darrer document, testimoni prou il·lustratiu del fast amb què s'envoltava el difunt: J. RIUS SERRA, "Miscelanea Vaticana", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXII, 1949, pp. 181-183.

¹¹ J. CALZADA OLIVERAS, *op. cit.*, pp. 36-38.

¹² *Ibidem*, p. 36.

¹³ Per a un estat de la qüestió: J. GUDIOL, S. ALCOLEA I BLANCH, *op. cit.*, pp. 46-48.

drac, sostenint la creu. Tot i que l'execució escultòrica es molt mediocre, l'episodi figurat s'acompanya d'una sanefa vegetal que recorre el perfil de la clau externament, en la qual un motiu de fulles molt estilitzat, s'alterna amb escudets. Es tracta d'escuts partits en pal: el primer *anté*, el segon amb faixes (Fig. 4)¹⁴. És evident que ambdues armes es corresponen exactament amb les que figuraren al destruït retaule de Vilobí d'Onyar i tal coincidència no podem pas atribuir-la a l'atzar, sino que obliga a pensar en un promotor comú a la capella gironina i al políptic.

Naturalment ja coneixem el personatge impulsor del projecte, però és possible delimitar molt més la seva personalitat històrica. Almanda d'Empúries, filla d'un Ramon d'Empúries mort abans de 1317¹⁵, estava casada amb Bernat de Cabrera. Aquest personatge no és altre que el fill segon de Guerau V, vescomte de Cabrera. Com a tal va rebre els castells d'Anglès i Brunyola, a la comarca de la Selva, mentre el germà gran i hereu, de nom Guerau, succeïa al pare en el vescomtat¹⁶. Aquest Guerau VI va morir l'any 1278 i va deixar una filla, Marquesa, aleshores menor d'edat, sota la tutela del seu germà. Bernat de Cabrera actuà com a tal durant quatre anys fins el moment en el què la seva neboda va casar-se amb Pons IV d'Empúries.

Ramon de Cabrera consta casat amb Alamanda d'Empúries l'any 1279, i ambdós figuren en diversos documents relatius al *senyoriu familiar*¹⁷. Va morir l'any 1298 durant la campanya siciliana. Aleshores el seu fill Bernat de Cabrera († 1332) ja havia esposat la castellana. Elionor d'Aguilar (†1337). Recordem que aquesta dama va instituir una capella al claustre de la catedral de Girona, després d'haver aconseguit el corresponent permís capitular l'any 1331¹⁸. Evidentment tot fa pensar que quan això s'esdevingué la fundació promoguda per la seva sogra a la mateixa Seu ja s'havia materialitzat.

Alamanda d'Empúries, identificada com a filla de Ramon d'Empúries segons consta en el seu propi testament dictat el 5 de gener de 1317¹⁹, va disposar la institució d'un aniversari i d'un benefici a la capella de Santa Margarida de la catedral de Girona, ja edificada aleshores, i els dotà amb una

¹⁴ Tot i que el nombre de faixes no acaba de coincidir amb el total que figura als escuts del retaule, és obvi que pot donar-se per bona la identificació.

¹⁵ Es fa difícil identificar aquest personatge, tot i que J. MARQUES CASANOVAS, *Santa Maria de Castelló d'Empúries*, Figueres 1982, 4a. ed., pp. 66-67 va intentar-ho, sense arribar a resultats definitius.

¹⁶ S. SOBREQUES, *Els barons de Catalunya*, ("Història de Catalunya. Biografies catalanes" 3), Barcelona 1980, 4a. ed., pp. 106-107.

¹⁷ Sobre els castells d'Anglès i Brunyola: P. CATALA. M. BRASO. "Castell d'Anglès" i "Castell de Brunyola" a: *Els Castells Catalans*, vol. III, Barcelona 1971, p. 331 i s.s., p. 371 i s.s.

¹⁸ La primera notícia d'aquesta fundació va donar-la: F. FITA I COLOMER, *op. cit.*, p. 105. Sobre la capella i el sepulcre: J. BOTET I SISO, "El sepulcro de Eleonor de Cabrera", *Revista de Gerona*, XIV, 1890, pp. 225-230. També: J. MARQUES, "El sepulcro de Doña Leonor de Cabrera en la Seo de Gerona", *Revista de Gerona*, 12, 1960, pp. 19-25.

¹⁹ Girona, Arxiu Diocesà. Dotalties (D)-3, fol. 63-64.

renda de 300 sous. Es tractava d'una fundació privada que duia immanent el dret de sepultura²⁰ i Alamanda i el seu espòs foren enterrats en el seu sí, en un sepulcre que encara veié Pontich²¹ i que probablement va desaparèixer per raons similars a les que motivaren el desplaçament del retaule.

La capella de Santa Margarida, com hem dit, es localitza al sector més antic de la catedral gòtica. Ara bé, si els marges cronològics totals de l'obra de la girola són coneguts, s'ignora el dia a dia d'aquest procés. Assenyalo això perquè s'entén que si Alamanda d'Empúries l'any 1317 al·ludeix en el seu testament a una capella ja construïda, és que ho havia d'estar. Això no obstant, acceptar-ho, suposa reconèixer per a la fàbrica de la capçalera una rapidesa extraordinària, i una conseqüència d'aquest tipus no solament incideix en l'avaluació del procés arquitectònic, sinó també en el que té a veure amb l'artoble que se servà a l'interior de les capelles. Precisament perquè en el nostre cas ens interessa determinar la cronologia del retaule, intentarem fixar el moment en el qual l'obra arquitectònica era closa.

Es té informació de moltes de les capelles obertes a la girola, el que passa és que molts cops és imprecisa. L'arquitecte encarregat d'aquesta tasca fou un desconegut mestre Enric, del qual es parla en el document de l'any 1321, moment en el qual es vinculà a l'obra Jaume Faveran. El primer havia mort i Faveran, mestre major de la catedral de Narbona, es va fer càrrec aleshores de la direcció²². No se sap en quin punt es trobava l'edificació, però probablement ja hi havia un seguit de capelles construïdes. L'any 1320 ho estava amb tota seguretat la que va fer edificar el bisbe Pere de Rocabertí (1318-†1324) consagrada a Sant Vicenç²³. Aleshores, Pere Julià, un ferrer de Castelló d'Empúries, es va comprometre a confeccionar-ne les reixes²⁴. La capella de Santa Margarida era veïna d'aquesta i, per tant, probablement coetània. Una cronologia similar escau per a la capella de Santa Anna situada en l'espai anterior al que ocupa la de Sant Vicenç. Erigida per Dalmau de Pontons, el fundador va morir l'any 1321 i a l'inventari dels seus bens hi llegim: *XV libr.*

²⁰ Probablement l'advocació de l'àmbit no pot deslligar-se dels usos funeraris que li estaven reservats. No oblidem que l'episodi en el qual Margarida emergeix del drac va tenir una lectura inequívoca en època medieval com a imatge del triomf sobre el diable i en definitiva sobre la mort.

²¹ Segons es recull a J. CALZADA OLIVERAS, *op. cit.*, p. 36.

²² Vegi's la nota 6.

²³ J. CALZADA OLIVERAS, *op. cit.* pp. 35-36.

²⁴ F. FITA I COLOMER, *op. cit.*, p. 102, nota 1. Tot i que la notícia documental fa referència a una capella del bisbe, sense especificar de quin bisbe es tracta ni l'advocació d'aquesta, és versemblant presuposar que cal identificar el prelat amb Pere de Rocabertí atesa la data de l'instrument i que, en conseqüència, s'està al·ludint a la capella de Sant Vicenç, l'única de les que tenen a veure amb ell que aleshores podia estar enllestida. Segons recorda l'epitafi del seu sepulcre, Pere de Rocabertí va aixecar un capella dedicada a Santa Marta (... *templum Marthe construens*...). No se sap amb seguretat quina és, però si cal identificar-la amb la que serva el seu sepulcre a la catedral (J. CALZADA OLIVERAS, *op. cit.*, p. 44-46) indubtablement les reixes contractades l'any 1320 no li estaven destinades ja que és posterior.

*cens. ad opus capelle beate Anna quam dictus Dalmacius construi fecit in Sede Gerunde...*²⁵.

Si acceptem la viabilitat d'aquesta hipòtesi, la capella aixecada a la capçalera de la catedral de Girona per Alamanda d'Empúries, estava enllestida des del punt de vista arquitectònic quan aquesta va finir l'any 1317. El problema es planteja quan intentem esbrinar si el retaule també existia. És evident que la cronologia que habitualment s'ha defensat per a l'obra (circa 1300-1313) s'acomoda al marge cronològic en el qual ens movem, i també ho és que si en el políptic els donants assumeixen un protagonisme tal que no té parió en la pintura contemporània²⁶, es probablement perquè ultra les fórmules de taller, s'ha de considerar en la gestació d'aquesta imatge, la capacitat decisòria del client. Fins podria afegir-se que una fidelitat heràldica tan notòria reclama una explicació similar. A favor d'atribuir la iniciativa del retaule a Alamanda, ultra el propi fet que estava destinat a la "seva" fundació, hi juga un nou argument.

Habitualment, en el cas de les armes familiars l'esposa utilitza escut partit i combina en el camper el propi emblema amb el del marit. Aquesta particularitat és la comuna, i la retrobem habitualment en aquelles obres que tot fa pensar s'executaren en vida de l'espòs i en la gènesi de les quals aquest pot haver tingut un paper destacat. Ara bé, l'heràldica que figura al nostre políptic, en canvi, és plena. L'escut *anté* correspon inqüestionablement al cavaller, fins i tot adorna el seu perpunt. Hem de considerar, per part, que es tracta de l'emblema de Bernat de Cabrera, membre d'una línia diferent de la principal²⁷ i amb senyorijs diversos dels d'aquesta, la qual cosa permetria explicar l'ús d'un format heràldic, específic i aliè al de la branca primogènita. L'escut amb faixes, conseqüentment és el femení i coincideix plenament amb el propi de la Casa d'Empúries²⁸. Si ens fixem en el retaule pot observar-se que ambdues armes estan presents per igual i una realitat com aquesta no fa sinó contribuir a distingir la promotora de l'obra, que no pot ser altre que la referida Alamanda d'Empúries.

Aquesta certesa porta a una altra: la cronologia de la peça no pot excedir la data de l'òbit: 1317. Pel que fa a l'artífex el problema resta per resoldre, però en tot cas el que pot afirmar-se és que no es tractava d'una realització tan

²⁵ J. RIUS SERRA, *op. cit.*, p. 183.

²⁶ Si comparem el tamany de les figures en relació al format dels temes religiosos en el retaule, el que assenyalem és innegable. No sols es tracta d'una de les representacions més antigues d'aquest gènere, sinó d'una de les més inusuals, pel que subratllem, en context català. Sobre la iconografia del donant: J. GUDIOL I CUNILL, "El retrat" a: *Els Trescentistes*, ("La pintura mig-aval catalana" II), Barcelona, s.a. pp. 1-19. Una avaluació més aprofundida a: E. CASTELNUOVO, "Il significato del ritratto pittorico nella società", *Storia d'Italia V: I documenti*, Torí 1973, p. 1035 i s.s.

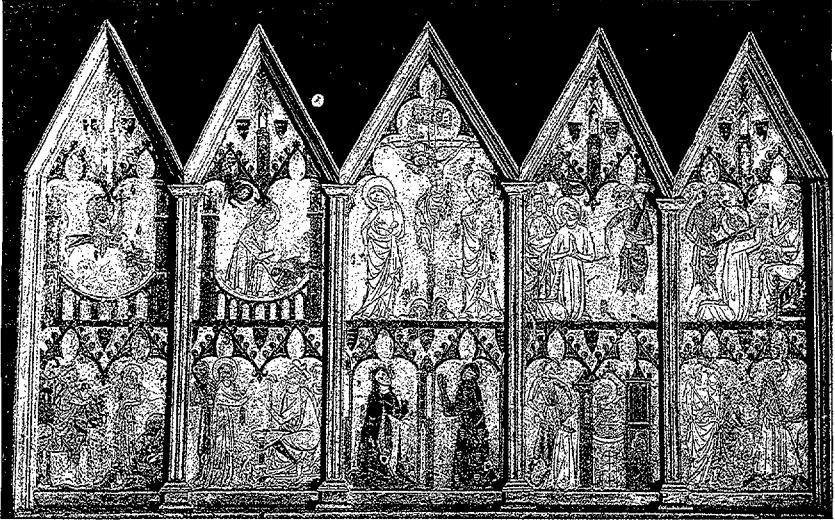
²⁷ Els Cabrera empen un escut parlant: la cabra. M. de RIQUER, *op. cit.*, vol. I, p. 226.

²⁸ *Ibidem*, p. 296.

aïllada en el context gironí com semblava. La pintura mural que recentment ha estat restaurada al timpà de Santa Maria dels Turers de Banyoles²⁹ sembla del mateix mestre o d'algú molt pròxim a ell i, d'altra banda, no poden negar-se certes afinitats estilístiques amb algun fragment de la vidriera (l'Epifania, concretament) que embelleix el finestral de la capella situada al bell mig de la girola a Santa Maria de Castelló d'Empúries³⁰.

²⁹ No son només coincidències significatives en el que fa al tractament formal dels rostres, sinó fins i tot detalls més aleatoris com ara el format de la creu. Es reproduïx aquesta pintura a: "Pintures franco-gòtiques del frontís de l'església de Santa Maria dels Turers", *Centre de Conservació i Restauració de Bens Culturals Mobles, Memoria d'Activitats 1982-1988*, Barcelona 1988, p. 152. Es tracta d'un Calvari que incorpora una peculiaritat iconogràfica rellevant: Maria té el pit atravesat per una espasa en la línia d'altres composicions d'aquest gènere contemporànies, tot i que si la cronologia del retaule gironí és correcta, probablement l'exemplar de Banyoles és el més antic de tots (F. ESPAÑOL BERTRAN, "Crucifixió", a: F. ESPAÑOL, E. RATES, *La Seu vella de Lleida. La catedral, els promotors, els artistes (s. XIII - a. s. XV)*, (catàleg d'exposició), Barcelona 1991, pp. 112-114).

³⁰ La reproduïx: J. AINAUD DE LASARTE, J. VILA-GRAU, et alteri. *Els vitralls de la catedral de Girona*, ("Corpus Vitrearum Medii Aevi", Espanya 7, Catalunya 2), Barcelona 1987. Vitral H.I., plafó 5, fig. 270, referències p. 259 i s.s.

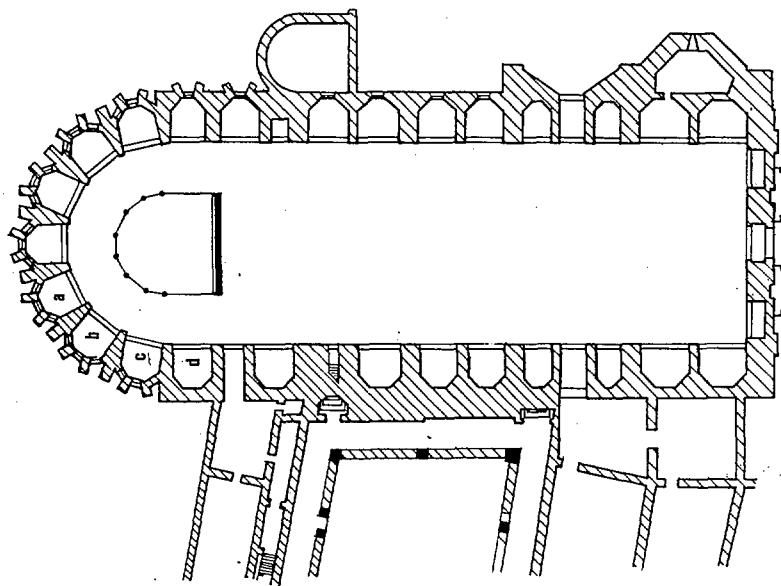

1. Retaule dit "de Vilobí d'Onyar", originari de la capella de Santa Margarida de la catedral de Girona. Circa 1315? Destruït l'any 1936. (Fotografia Arxiu Mas, Barcelona).

2. Detall dels donants: Alamanda d'Empúries, la promotora, i Bernat de Cabrera. (Fotografia Arxiu Mas, Barcelona).

Catedral de Girona.

3. Planta de la catedral de Girona. Capella: a - Santa Anna, b - Sant Vicenç, c - Santa Margarida, d - Sants Màrtirs.

4. Clau de volta de la capella de Santa Margarida a la catedral de Girona (segons J. Calzada. *Las claves...* p. 37).